

*Peter Widell og Mette Kunøe (udg.):
9. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog
Århus 2002*

OM RIGSSPROGSTENDENSER KONTRA DIALEKTALT PRÆG I RETSTEKSTER FRA 1600-TALLET

Af Inger Schoonderbeek Hansen (Aarhus Universitet)

Den 23. april i år afsluttede jeg godt fire års studier af ældre dansk skriftsprog, da jeg forsvarede min ph.d.-afhandling med titlen *Rigssprogstendenser kontra dialektalt præg i udvalgte retstekster fra 1600-tallet* (2001). Modsætningen mellem ‘rigssprogstendenser’ og ‘dialektalt præg’ relaterer til afhandlingens undersøgelse af, om ortografien i de udvalgte tekster udvikler sig hen imod en mere fast og/eller fælles skriftsprogsnorm, eller om den snarere er præget af tingskriverens formentlig lokaltfarvede talesprog. Jeg har desuden forsøgt at beskrive den ortografiske ‘norm’ i teksttypen retskilder. I 1600-tallet fandtes som bekendt ingen officiel, fastlagt retskrivning. Enhver skribent skrev dog ikke helt vilkårligt, idet der var visse traditioner inden for de forskellige teksttyper.

I nedenstående gør jeg rede for a) det materiale der har ligget til grund for undersøgelserne samt for enkelte af de problemer, der er forbundet med aflæsning af gotisk håndskrift; b) undersøgelsens teoretiske og metodiske udgangspunkt, dvs. om forholdet mellem skrift og tale i forbindelse med en beskrivelse af et ældre sprogtrin, samt om den nudanske referenceramme; c) de ortografiske beskrivelser; og endelig d) undersøgelsens vigtigste resultater, dvs. om teksterne er præget af rigssprogstendenser eller har et dialektalt præg.¹

Tekstmaterialet og problemer ved aflæsning af gotisk håndskrift

Tekstmaterialet bestod af nogle 1600-tals domme fra kongens retterting (en dom fra hvert af årene 1615, 1623 og 1641), et antal domme fra Skast herredsting nedfældet i 1630'erne og 1680'erne, et antal domme fra Sokkelund herredsting nedfældet i 1630'erne og endelig

¹ Dette bidrag er en afslutning på mit bidrag til MUDS 7, s. 331 ff.

et antal domme fra Københavns birks tingbog nedfældet i 1680'erne.² Materialet havde således a) en niveaumæssig fordeling, domme fra landets højeste og laveste retslige instans (dvs. rettertingsdommene versus herreds- og birketingsdommene), b) en tidsmæssig fordeling, domme fra første og anden halvdel af århundredet, og c) en geografisk fordeling, domme fra Øst- og Vestdanmark. Det varierede materiale kunne således belyse en evt. udvikling i teksternes ortografi hen imod en mere fast/fælles skriftsprogsnorm, det kunne bidrage til at karakterisere særformer som dialektale etc.

1630-teksterne fra Skast og Sokkelund herreds tingbøger var på forhånd udgivet (i serien *Ældre danske tingbøger* ved Landbohistorisk Selskab); 1680-teksterne har jeg selv aflæst. De valgte rettertingsdomme forelå udgivet i *Danske Domme*, men jeg har også selv måttet aflæse dem, da udgavens aflæsning filologisk set var problematisk.³ Tekstafsnittene var vilkårligt udvalgt for at opnå størst mulig objektivitet i beskrivelserne. Det samlede antal ord (jævnt fordelt over tekstgrupperne) udgjorde næsten 52.000, repræsenterende ca. 15.000 forskellige ortografiske former. Materialets omfang var repræsentativt med henblik på en beskrivelse af ortografien, mens det for detaljerede, systematiske studier af fx morfologiske og leksikalske forhold nok var i underkanten. Teksterne er alle lagt i et databaseprogram, der var specielt designet til formålet.

Originalmanuskripterne er aflæst bogstavret. Det, man kan indvende imod en sådan aflæsning, er, at ortografiske beskrivelser af ældre danske tekster kræver en meget nøjagtig gengivelse af originalmanuskriptet, hvorfor jeg i stedet kunne have valgt en diplomatarisk udgave af de gotiske håndskrifter. Til forsvar for min aflæsning af manuskripterne kan fremhæves, at hovedparten af tekstmaterialet allerede ved projektets start forelå udgivet bogstavret og var klar til at blive analyseret. Derfor valgte jeg at aflæse de øvrige tekster på samme måde. Generelt gælder for begge aflæsningsprincipper, at der skal tages stilling til en række karakteristiske problemer for periodens gotiske håndskrift, fx om ord optræder sammenskrevet eller særskrevet, om begyndelsesbogstav optræder som stort eller lille bogstav, om en 'klat' på papiret er et punktum, komma eller blot en klat på papiret

² 1683 bliver Sokkelund, Smørum og (enkelte sogne af) Ølstykke herreder sammenlagt under navnet Københavns Birk.

³ De tre rettertingsdomme samt 1680-teksterne fra Skast herred og Københavns birk ligger i dag frit tilgængeligt på nettet: <http://www.hum.au.dk/jysk/publikationer/inger.html>

etc. Disse palæografiske detaljer kan jo have betydning for en beskrivelse af teksternes ortografi og er problematiske for begge udgivelsesprincipper (jf. *Jammers Minde*: lxviii).

Forholdet mellem skrift og tale i ældre nydanske tekster og den nudanske referenceramme

Formuleringen 'dialektalt præg' i afhandlingens titel har rejst spørgsmålet, om man egentlig kan beskrive en mulig lokaltfarvet sprogtilstand udelukkende på basis af 1600-tals retstekster? I nedenstående vil jeg kort komme ind på spørgsmålet ud fra enkelte centrale punkter.

For et alfabetisk skriftsprog som det danske er forholdet mellem skrift og tale kendetegnet ved, at hver lydlig enhed i princippet modsvarer en skriftlig enhed, fx /kat/ <kat>. Betegnelsen 'i princippet' er et nødvendigt forbehold, idet forholdet i mange tilfælde ikke er så entydigt. Tag fx skrivemåderne 'Kaj', 'dej', 'mig' etc., der alle modsvarer samme lydlig enhed /aj/. Det enkelte sprogtegn består så at sige af et (lydligt) udtryk, /kat/, der er koblet sammen med et indhold; helheden repræsenteres i skriftsprogets 'kat'.

I beskrivelsen af de ældre nydanske teksters ortografi gik jeg ud fra to antagelser. For det første antog jeg, at 1600-tals ortografi ligeledes fungerer som et alfabetisk, fonem-baseret skriftsystem, hvor hver skriftlig enhed mere eller mindre nøjagtig repræsenterer en lydlig enhed. For det andet antog jeg, at også fonemfølgen, dvs. den rækkefølge de lydlig-e enheder optræder i, er (nogenlunde) den samme i ældre nydansk som i nudansk.

Forholdet mellem skrift og tale kan beskrives for nudansk, idet såvel skrift og tale er kendt, og diskrepansen mellem begge sproglige manifestationer kan studeres nøje. Men da vi ikke kender udtalen af ældre nydansk – der er ingen lydoptagelser til rådighed – har jeg fundet det nødvendigt at opstille en referenceramme, som de ældre nydanske retstekster er blevet sammenholdt med. Denne referenceramme er baseret på det veldokumenterede forhold mellem skrift og tale i nudansk (som fx beskrevet i Hansen 1967:311 ff.), samt på inddelingen af ord i ordtyper (dvs. en- vs. tostavelsesord, ord med lang vs. kort vokal og ord, hvis rodvokal efterfølges af ingen, en eller to/flere konsonant(er); jf. Andersen 1954:313 ff.).

De ortografiske beskrivelser

De ortografiske beskrivelser er foregået i to faser efter den todelte referenceramme. I første fase belyste jeg, hvordan referencerammens enkelte enheder repræsenteres i tekstmaterialet, dvs. hvordan repræsenteres vokalfonemer, diftonger og konsonantfonemer grafisk. Analysen af fx den grafiske repræsentation af konsonanter i Sokkelund herredstingsdomme 1630'erne ses i nedenstående Figur 1. Skemaet er inddelt efter konsonanter i (absolut og dækket) initial og i medial/final position. Procenttallene angiver, hvor hyppigt/sjældent et givet konsonantfonem repræsenteres af pågældende graf i teksten. Desuden angives, om repræsentanterne fx optræder i en bestemt position. Tallene bag de enkelte eksempelord angiver, hvor mange gange ordet optræder i teksten. På samme måde er den grafiske repræsentation af vokaler og diftonger blevet analyseret for hver tekstgruppe. (Skemaet som vist i Figur 1 er en lettere redigeret version fra afhandlingens bilagsbind.) De detaljerede graf-analyser er i selve afhandlingen mere samlet beskrevet, fx ved hjælp af et skema som vist i Figur 2. Her er samme inddeling af konsonanter i de forskellige positioner opretholdt. Figuren viser den grafiske notation for de forskellige konsonanter i hele tekstmaterialet.

Sok1630'

Fonem	Graf	Absolut initial	Dækket initial	Medial
	Final			
/m/	<i>m</i>	Skrives altid som graf for initialt /m/, der kun optræder foran vokal, fx <i>møtte</i> (45), <i>moder</i> (17), <i>kalldtzmend</i> (12), <i>formelding</i> (7) etc.	Skrives altid som graf for /m/, der optræder efter s i fx <i>opsmede</i> (2), <i>smedt</i> (5), <i>Sma-ger</i> (12) etc.	Hovedgraf (83% af 52) for mediant /m/: intervokalsk (= nudansk 'mm') i fx <i>same</i> (29), <i>kome</i> (7), <i>forsømlse</i> etc.; postkonsonantisk i <i>armen</i> (2) og <i>sorthielmedt</i> ; forankonsonant i <i>hampeager</i> . Hovedgraf (55% af 78) for finalt /m/, der optræder postvokalsk, fx <i>som</i> (249), <i>nam</i> (15), <i>huill-søm</i> (2) etc. (i alt 43 ord)
	<i>mb</i>			Positionsbestemt graf (13% af 52) for mediant /m/, der optræder foran l og t, fx i <i>fembten</i> (3), <i>hiemlede</i> (38), <i>sambtlig</i> etc.
	<i>mm</i>			Positionsbestemt graf (41% af 78), der optræder absolut finalt (vsa. hovedgrafen <i>m</i>) i fx <i>namb</i> (23), <i>sambtycke</i> (2) etc.; foran t i <i>slembt</i> . (i alt 32 ord) Positionsbestemt graf for mediant /m/, der optræder intervokalsk i <i>først komendis</i> (også <i>førstkomendis</i>).

<u>mp</u>	Positionsbestemt graf for mediant /m/ foran t: <i>samptlig</i> . Positionsbestemt graf (3% af 78) for finalt /m/ foran t: <i>tilldømt(2)</i> og <i>sampt</i> .
-----------	--

Figur 1: Den grafiske notation for /m/ i Sokkelund herreds tingbog 1630'erne

	Absolut initialt	Dækket initialt	Mediant/finalt
/p/	<i>P</i>	<i>p</i>	<i>p, b, pp</i>
/t/	<i>t, th</i>	<i>t</i>	<i>t, tt, d, dt</i>
/k/	<i>k, ki, c, q</i>	<i>ch, k</i>	<i>ch, ck, g, gg, x</i>
/b/	<i>b</i>	-	-
/d/	<i>d, th</i>	-	-
/ð/	-	-	<i>d, dd, Ø</i>
/g/	<i>g, gi</i>	-	-
/q/	-	-	<i>g, gg, Ø, ch°, c°</i>
/m/	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m, mm, mb, mp</i>
/n/	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n, nn, nd°, nnd°, Ø</i>
/ng/	-	-	<i>ng°, n</i>
/l/	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l, ll, ld°, lff°</i>
/r/	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r, rr, rd°</i>
/f/	<i>f</i>	-	<i>ff, f</i>
/s/	<i>s, β</i>	-	<i>s, β, ds°, dz°</i>
/h/	<i>h</i>	-	-
/v/	<i>v, w, u, hu°</i>	<i>u</i>	<i>ff(u)</i>
/j/	<i>j, i, hi°</i>	<i>i</i>	<i>i</i>

Figur 2: Notationen for konsonantfonemer i hele materialet (understregning markerer en grafs positionsbestemte repræsentation af pågældende fonem; ° bag graf betyder, at grafen er bundet til et bestemt ord eller ordgruppe).

I fase to belyste jeg, hvordan vokalkvantitet markeres i materialet (jf. ovenfor mht. referencerammens inddeling af ord i forskellige typer), dvs. om kvantitetsmarkeringen af vokaler foregik efter de for nudansk gældende regler om kvantitetsmarkering, som fx at den trykstærke rodvokal i tostavellesord er lang ved efterfølgende enkeltskrevet konsonant ('vise'), men derimod kort ved efterfølgende dobbeltskrevet konsonant ('visse'). Figur 3 illustrerer, hvordan vokalkvantiteten i tostavellesord grafisk markeres i hele materialet – typen V·K*e* har ord som 'vise', mens typen VK*e* har ord som 'visse'. Man kan se, at overensstemmelsen med nudansk er relativt stort i ord af typen 'vise', mens den for ord af typen 'visse' er mindre markant i de ældste herredstingsdomme end i de yngre herreds- og birketingsdomme, samt i rettertingsdommene.

Kvantitetsmarkering i ord af typen 'vise' (V·Ke) sammenlignet med notationen i nudansk

Ord-type	Ret1615	Ret1623	Ret1641	Skast1630'	Skast1680'	Sok1630'	KBT1680'
V·Ke	86%	76%	75%	91%	93%	94%	87%

Kvantitetsmarkering i ord af typen 'visse' (VKe) sammenlignet med notationen i nudansk

Ord-type	Ret1615	Ret1623	Ret1641	Skast1630'	Skast1680'	Sok1630'	KBT1680'
VKe	81%	96%	80%	59%	81%	58%	87%

Figur 3: Markering af lang hhv. kort vokal i ord af typen 'vise' og 'visse' i hele tekstmaterialet

De ortografiske beskrivelser fra hver tekstgruppe har jeg sammenholdt for nærmere at belyse den del af de ortografiske repræsentationer, der er fælles for alle tre tekstgrupper, og som således kan siges at afspejle 'skriftsprogsnormen' i retsteksterne.

Rigssprogtendenser eller dialektalt præg?

Den overordnede konklusion af undersøgelsen er, at ortografien i tekstmaterialet snarere er præget af rigsmålstendenser (eller rettere sagt uniformeringstendenser) end af dialektalt præg.

Undersøgelserne viser imidlertid ikke entydigt, at skriftsproget i teksterne i løbet af perioden udvikler sig til en mere fast 'norm'. Der er bestræbelser mod en 'skriftsprogsnorm', men der er langt fra tale om en rationalisering af ortografien som det kendes fra fx *Danske Lov* (1683). Det ser endda ud til, at ortografien i herreds- og birketingsdomme fra 1680'erne – mod forventning – er mindre konsekvent; der anvendes desuden flere grafiske varianter. Dette kan muligvis skyldes, at materialet består af ikke-trykte kilder, hvor ortografien generelt var mere inkonsekvent.

Langt hovedparten af alle grafiske repræsentanter har været fælles for hele materialet. Ortografien kan desuden karakteriseres som dels tidstypisk, dels arkaisk, dvs. at den afspejler en ældre skrivetradition, hvilket kan skyldes genren retskilde som sådan.

Undersøgelsen har ikke klart kunnet fastlægge, om særformer i herreds- og birketingsdommene skyldes dialektal påvirkning af tingskriverens eget, lokaltfarvede talesprog. Det har i mange tilfælde været svært med sikkerhed at slutte, om bestemte særfor-

mer kunne karakteriseres som dialektale; dette er et problem for sig, der nok bør undersøges nærmere.

For at give yderligere et bud på, hvor meget dialektalt præg der egentligt optræder i teksterne, foretog jeg desuden nogle mini-undersøgelser af kendte dialektfænomener, som fx apokope, og af forekomst af dialektgloser. Det viste sig, at tingskriverne i meget stort omfang ikke har ladet sig påvirke af deres egen dialekt. Der var dog nogle enkelte tendenser, der i begrænset omfang bekræftede forventninger om, at det dialektale præg i teksterne længst fra centraladministrationen (altså: de jyske tekster) ville være størst. Fx bruger tingskriveren i Skast herreds tingbog 1630'erne oftere end de øvrige skrivere apokope i substantiver; han gør det imidlertid kun i 15% af tilfældene. De fleste dialektgloser optræder også i de ældste jyske tekster, men der er kun ganske få af dem; her er materialets omfang nok problematisk.

Mit bidrag til belysning af 1600-tallets ortografiske norm i retskilderne har således vist, at skriftsproget snarere karakteriseres af rigssprogstendenser (her ment som teksternes fælles 'skriftsprogsnorm') end af dialektalt præg.

Litteratur

- Peter Widell og Mette Kunøe (red.). 1999: 7. *Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus: Aarhus Universitet: 331-337.
- Andersen, Poul. 1954: *Dansk Fonetik*. Poul Andersen og Louis Hjelmslev. *Fonetik*. (Særligt af nordisk lærebog for talepædagoger.) København: Rosenkilde og Bagger Forlag: 308 – 353.
- Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger*. 1978 ff. Erik Reitzel-Nielsen og Det danske Sprog- og Litteraturselskab (Udg.). Bd. I (1978), VII (1984) og VIII (1987). København: C.A. Reitzels Forlag.
- Hansen, Aage. 1967: *Moderne dansk*. Bd. I. København: Grafisk Forlag: 311 ff.
- Leonora Christinas Jammers Minde*. 1998. Diplomatarisk udgave ved Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen. Det danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.). København: C.A. Reitzels Forlag: lxviii-lxxii.
- Schoonderbeek, Inger. 2001. *Rigssprogstendenser kontra dialektalt præg i udvalgte retstekster fra 1600-tallet*. Upubl. ph.d.-afhandling v/Aarhus Universitet.